

اثربخشی آموزش گروهی مدیریت پرخاشگری بر کاهش و مهار پرخاشگری نوجوانان دختر موسسه ای شهرستان تبریز

احد آهنگر انزابی^{1*}
رباب فرج زاده²

چکیده

هدف این تحقیق با هدف بررسی اثر بخشی آموزش گروهی مدیریت پرخاشگری بر کاهش و مهار پرخاشگری نوجوانان دختر موسسه ایانجام گرفته است. روش تحقیق از نوع نیمه آزمایشی با پیش ازمون و پس ازمون است. جامعه آماری 35 نفر از نوجوانان دختر موسسه ای شهرستان تبریز می باشد (93-1392) که به صورت تصادفی 12 نفر در گروه آزمایش و 12 نفر در گروه کنترل جایگزین شدند. سپس گروه آزمایش به مدت هشت جلسه تحت آموزش گروهی مدیریت پرخاشگری قرار گرفتند. پس از پایان جلسات از هر دو گروه پس آزمون پرخاشگری به عمل آمد و بعد از تعدیل داده های پیش و پس آزمون با استفاده از آزمون تی تست مستقل مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند. یافته های تحقیق حاکی از تاثیر آموزش گروهی مدیریت پرخاشگری بر کاهش و مهار پرخاشگری فیزیکی، کلامی و خشم نوجوانان بود. نتیجه اینکه آموزش می تواند بر تغییر مشکلات رفتاری از جمله پرخاشگری تأثیر داشته باشد.

واژه های کلیدی: پرخاشگری، دختر، موسسه ای

مقاله بر گرفته از طرح مربوط به دانشگاه آزاد اسلامی واحد شبستر با کد 51952900226003 می باشد.

¹ - دانشگاه آزاد اسلامی، واحد شبستر، گروه مشاوره، شبستر، ایران نویسنده مسؤول: ahangareanzabi@iaushab.ac.ir

² - عضو هیات علمی، گروه علوم تربیتی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران robabfarajzadeh@yahoo.com

مقدمه

خشم یک هیجان ارضا کننده و در عین حال، ویران کننده است؛ سامانه درونی ما را فعال می کند؛ ما را برای رویارویی با خطر های بالقوه پیرامون آماده می کند. آثار زیان بار خشم متوجه درون و بیرون شخص است. ناتوانی در مدیریت خشم، افزون بر ناراحتی شخصی، اختلال در سلامت عمومی و روابط میان فردی، ناسازگاری و پیامدهای زیان بار رفتار پرخاشگرانه را در پی دارد (نویدی، 1387، 394). در چهل سال گذشته، به دو مسأله مهم، مرتبط با رفتارهای پرخاشگرانه، توجه شده است. اول اینکه میزان رفتارهای پرخاشگرانه در میان افراد جوامع افزایش پیدا کرده است (فیلدز و مک نامارا¹، 2003، 66) و دوم اینکه بیشترین مورد بروز پرخاشگری در میان نوجوانان روی می دهد و به این دلیل به این گونه رفتارها در دوران کودکی و به خصوص در دوران نوجوانی بیشتر توجه می شود (حاجتی، 1387، 38).

پرخاشگری ممکن است به شیوه های متفاوتی خود را نشان دهد. خصومت، معرف جنبه شناختی پرخاشگری و خشم، نشان دهنده جنبه هیجانی آن است. جنبه رفتاری پرخاشگری نیز به شکل کلامی و جسمانی بروز می کند (خزائی، 1390، 408). براساس آمار سال 1390، بیست و دو هزار و پانصد کودک و نوجوان در خانه های تحت پوشش و همچنین خانواده های جایگزین نگهداری می شوند (دفتر امور کودکان و نوجوانان سازمان بهزیستی، 1390).

تقریباً تمام پژوهندگانی که کودکان و فرزندان مؤسسه ای را مورد مطالعه قرار داده اند به این نکته اساسی تأکید داشته اند که نوجوانان مؤسسه ای یک نوع شخصیت خاص غیرعادی پیدا می کنند از جمله عوارض و ویژگی های مشخص این فرزندان عدم اعتماد به نفس، بی رنگ بودن محبت، عدم سازگاری اجتماعی، ترس و اضطراب، پرخاشگری است (نوید، 1387، 39). با توجه به شیوع پرخاشگری دوران کودکی و آثار سوء آن بر جنبه های مختلف زندگی، توجه ویژه ای به درمان آن می شود و مطالعات گوناگونی روی جنبه های مختلف درمان این اختلال انجام شده است. این مطالعات طیفی از روش های دارو درمانی، رفتار درمانی و شناخت درمانی یا ترکیبی از روش های مختلف را در بر می گیرد. در دو دهه گذشته از بین رویکردهای مختلف مدیریت خشم، رویکرد شناختی- رفتاری مورد استقبال بیشتری قرار گرفته است (خزائی، 1390، 409).

¹ -Fieldes & Namara

محمیدیان در پژوهشی با هدف بررسی اثر آموزش خود آگاهی و مدیریت خشم در سطح پرخاشگری نوجوانان به این نتیجه رسید که آموزش مهارت خود آگاهی و مدیریت خشم بر پرخاشگری نوجوانان مؤثر بوده است (محمیدیان، 1391، 987). ملکی و همکارانش گزارش کردند آموزش گروهی کنترل خشم بر پرخاشگری دانش آموزان پسر 15-12 سال مؤثر است و می توان از این مداخله در تمامی موقعیت هایی که با نوجوانان ارتباط دارد، استفاده کرد (ملکی و همکاران، 1390، 26). ولیزاده در پژوهشی دیگر با عنوان اثربخشی آموزش مهارت های مدیریت خشم بر کاهش خسونت در نوجوانان که بر روی 40 دانش آموز دبیرستانی انجام داده بودند، به این نتیجه رسیدند که آموزش مهارت های مدیریت خشم، به کاهش پرخاشگری، رفتارهای تهاجمی و افکار در دانش آموزان می انجامد (ولیزاده، 1389، 1195). نوید در پژوهشی دیگر به بررسی تأثیر آموزش مهارت های حل مسأله به شیوه گروهی بر پرخاشگری و سرسختی فرزندان دختر 12-18 ساله ساکن در مراکز شبانه روزی بهزیستی شهرستان تهران پرداختند و نتایج نشان داد آموزش مهارت های حل مسأله در مورد پرخاشگری (مؤلفه های آن شامل: خصومت، خشم، پرخاشگری کلامی و پرخاشگری فیزیکی) فرزندان تأثیری نداشته، در عین حال سرسختی آنها را افزایش داده است (نوید، 1387، 10). و همچنین در تاج در پژوهشی با عنوان بررسی تأثیر آموزش مدیریت خشم بر پرخاشگری و سازگاری اجتماعی دانش آموزان پسر 12-15 ساله پرداخت و نتایج نشان داد که پرخاشگری گروه آزمایش کاهش و سازگاری اجتماعی شان افزایش یافته است (در تاج، 1388، 62). در پژوهش های خارج از کشور، اکداس¹، به بررسی پیامدهای آموزش برنامه مدیریت خشم بر دانشجویان دوره کارشناسی پرداخته و نتایج تحقیق وی نشان داده که نمره کنترل خشم در گروه آزمایشی در پس آزمون بالاتر از پیش آزمون بود و در گروه کنترل نیز تفاوت برجسته ای مشاهده نگردید (2010، 339). و همچنین سخودولسکی و همکارانش² در تحقیقی به آموزش مدیریت خشم به شیوه رفتاری-شناختی درباره کودکان و نوجوانان انجام دادند و نتایج تحقیق نشان داد که آموزش بر کاهش پرخاشگری و خشم آزمودنیها مؤثر بوده است (2004، 247). نیکولت (2004)³ در پژوهشی به بررسی اثربخشی شکل خلاصه شده برنامه «گام دوم پیشگیری از خسونت» گروه کوچکی از دانش آموزان کلاس سوم ابتدایی پرداخت و نتایج

¹- Akdas

²- Michel

³- Nicolet

نشان داد که نمی‌توان با استفاده از شکل خلاصه شده یا غیرمتعارف برنامه «گام دوم پیشگیری از خشونت» مهارت‌های اجتماعی مورد انتظار را ایجاد کرده و مدیریت خشم را بهبود بخشید.

همان‌گونه که مشاهده می‌شود به طور کلی تأثیر عمده روش‌های درمانی رفتاری و شناختی بر میزان پرخاشگری کودکان و نوجوانان، مثبت گزارش شده است. با وجود این مطالعه‌ای یافت نشد که تأثیر روش آموزش گروهی کنترل خشم را بر میزان پرخاشگری نوجوانان دختر بررسی کرده باشد. از طرفی با توجه به شیوع بالاتر پرخاشگری در کودکان و نوجوانان ساکن در موسسات شبانه روزی، لزوم توجه ویژه به این گروه از نوجوانان و اختلال پرخاشگری در این محیط خاص، بیش از پیش روشن می‌شود. لذا بر آن شدیم که در این مطالعه تأثیر روش آموزش گروهی مدیریت خشم را بر میزان پرخاشگری نوجوانان دختر 12-18 ساله ساکن در موسسه شبانه روزی سازمان بهزیستی شهر تبریز بررسی کنیم.

ابزار و روش

روش تحقیق از نوع نیمه آزمایشی با پیش آزمون و پس آزمون می باشد. جامعه آماری مورد بررسی نوجوانان دختر 12-18 ساله مؤسسه شبانه‌روزی وابسته به بهزیستی شهرستان تبریز در سال 93-1392 بودند.

از میان 35 نفر جامعه مورد پژوهش، 11 نفر بنا به دلایل مختلف از جمله پایین بودن پرخاشگری، از مطالعه خارج و در نهایت، پژوهش با 24 نمونه به سرانجام رسید. از این تعداد نیز بر اساس روش تصادفی، 12 نفر در گروه آزمایش و 12 نفر در گروه کنترل قرار گرفتند. آموزش شامل هشت جلسه بود که در محل مؤسسه برگزار شد. هر جلسه یک ساعت و نیم طول می کشید و فاصله زمانی بین جلسات یک هفته بود. محتوای جلسات بر اساس مطالعات کندال (2000) طراحی گردید. محتوای جلسات به این شرح است:

جلسه اول: الف) توضیح درباره فلسفه برنامه آموزشی و علت آن؛ ب) تعیین قوانین برنامه از جمله تعیین زمان گردهمایی، مدت برنامه، مدت جلسات، نیاز به مشارکت بدون وقفه؛ ج) توصیف نحوه برنامه آموزشی از جمله طرح تکلیف خانه، مشارکت در اجرای نقش و استفاده از دستگاه ویدئو و تشویق بحث گروهی و قوانین گروه

د) توضیح فیزیولوژی و علایم خشم؛ ه) بیان خلاصه بحث به وسیله اعضا و مرور نکات مهم جلسه.

جلسه دوم: الف) مرور مطالب جلسه قبل؛ ب) مصاحبه رفتاری و گرفتن شرح حال اولیه درباره موقعیتهایی که موجب خشم شرکت کنندگان می شد و چگونگی مدارا کردن هر یک از آنها با آن موقعیتهای ج) توضیح علایم پرخاشگری و انواع آن؛ د) بیان خلاصه مطالب جلسه و انجام دادن تکلیف.

جلسه سوم: الف) مرور مطالب جلسه دوم؛ ب) بررسی بر رابطه محرک-فکر-احساس-رفتار؛ د) بیان خلاصه مطالب و دادن تکلیف

جلسه چهارم: الف) مرور مطالب جلسه سوم؛ ب) شناسایی افکار و آموزش واقعه پیشامد، رفتار هدف و پیامد؛ ج) بحث راجع به برانگیزاننده های پنهان و آشکار؛ د) بررسی محرکهای برانگیزاننده و رفتار، پیامد و واقعه پیشامد؛ ه) توجه به عواقب هر عملکرد؛ و) بیان خلاصه مطالب جلسه و انجام و دادن تکلیف.

جلسه پنجم: الف) مرور مطالب جلسه چهارم؛ ب) صحبت راجع به خودگویی و افکار افزایش دهنده و کاهش دهنده خشم؛ ج) افکار غیرمنعطف و منعطف؛ د) بیان خلاصه مطالب جلسه و انجام و دادن تکلیف.

جلسه ششم: الف) مرور مطالب جلسه پنجم؛ ب) تمرین و بازی نقش؛ ج) بررسی خودگویی و افکار غیرمنعطف و منعطف؛ د) آموزش آرمیدگی؛ ه) آموزش حل مسأله و) بیان خلاصه مطالب ارایه شده، جایزه و بازخورد مثبت.

جلسه هفتم: مرور خلاصه جلسه ششم

جلسه هشتم: الف) مرور مطالب جلسه هفتم؛ ب) تمرین آرمیدگی؛ ج) حل مسأله؛ د) آموزش جرأت‌مندی با توضیح راجع به احساس اولیه و احساس ثانویه؛ ه) بیان خلاصه مطالب ذکر شده و جایزه بازخورد مثبت (شکیبایی و همکاران، 1383، 61).

گروه آزمایش و گروه گواه قبل و بعد از اجرای آموزش با استفاده از پرسشنامه‌های "پرخاشگری اچ. باس و مارک پری"¹ مورد بررسی قرار گرفتند و از شیوه تحلیل آماری تی تست مستقل برای تجزیه و تحلیل داده استفاده گردید.

¹-Bous-peri

الف) پرسشنامه پرخاشگری: پرسشنامه پرخاشگری در سال 1992 م. به وسیله آرنولد اچ. باس و مارک پری تدوین شده است و حاوی 29 ماده می باشد که چهار جنبه از پرخاشگری (پرخاشگری فیزیکی، پرخاشگری کلامی، خشم و خصومت) را مورد سنجش قرار می دهد و مجموع نمرات چهار خرده مقیاس میزان پرخاشگری کلی را می سنجد (ثنایی و همکاران، 1378، 153). اعتبار و پایایی پرسشنامه پرخاشگری از همسانی درونی خوبی برخوردار است ضرایب آلفا خرده مقیاسهای پرخاشگری فیزیکی، پرخاشگری کلامی، خشم و خصومت به ترتیب 0/85، 0/72، 0/83، 0/77 و ضریب آلفای کرونباخ برای پرسشنامه 0/89 می باشد و همچنین در پژوهشی که در اسپانیا گارسیالیون (1999) و دیگران بر دانشجویان رشته روان شناسی و علوم تربیتی دانشگاه جائن انجام دادند، ثبات درونی چهار عامل و نمره های کل تست بین 0/72 و 0/89 بود و باز آزمایشی تست بین 0/72 و 0/80 گزارش شده است. اعتبار این پرسشنامه در ایران لنگری در سال 1375 با استفاده از آلفای کرونباخ 0/70 به دست آورده است (به نقل از پورشهاری، 1388، 36). و روایی پرسشنامه از راه شاخص های روایی همگرا، همزمان و تحلیل عوامل مورد بررسی قرار گرفت. روایی همگرایی پرسشنامه پرخاشگری با محاسبه ضریب همبستگی زیر مقیاس های این پرسشنامه با یکدیگر و با کل پرسشنامه، تایید شد که این ضرایب میان 0/37 تا 0/78 متغیر و معنادار بودند (محمدی، 1385، 135).

یافته ها

برای تجزیه و تحلیل داده ها باتوجه به " طرح پیش آزمون- پس آزمون با گروه کنترل " از آزمون t مستقل برای معناداری تفاوت میانگین ها استفاده شد.

جدول 1: نتایج آزمون t برای مقایسه میانگین دو گروه در متغیر پرخاشگری فیزیکی

گروه	تعداد	پیش آزمون میانگین	پس آزمون میانگین	تفاوت میانگین	معیار تفاوت	آزمون t برای مقایسه دو میانگین		
						T محاسبه شده	df	T جدول
آزمایش	12	25/11	25	0/11	3/78	0/029	11	2/07
کنترل	12	25	24	1	3/96			

آموزش گروهی مدیریت پر خاشگری بر تغییر پر خاشگری فیزیکی نوجوانان دختر مؤسسه ای تاثیر دارد.

همانگونه که در جدول (1) مشخص شده است میانگین نمره پس آزمون گروه آزمایش (25) نسبت به میانگین پیش آزمون (25/11) کاهش کمی داشته است. همچنین جدول نشان می دهد که مقدار t محاسبه شده با درجات آزادی 22 و در سطح آلفای 0/05 برابر است 0/029 و مقدار t جدول برای آزمون دو سویه برابر است با 2/07. با توجه به اینکه نمره محاسبه شده کوچکتر از نمره جدول بود؛ (0/029 < 2/07) فرضیه تحقیقی مبنی بر اثر بخشی آموزش گروهی مدیریت پر خاشگری بر تغییر پر خاشگری فیزیکی نوجوانان دختر مؤسسه ای تأیید شد.

جدول 2: نتایج آزمون t برای مقایسه میانگین دو گروه در متغیر پر خاشگری کلامی

گروه	تعداد	میانگین پیش آزمون	میانگین پس آزمون	تفاوت میانگین	آزمون t برای مقایسه دو میانگین	
					T محاسبه شده	df جدول
آزمایش	12	13	15/33	-2/33	1/89	
کنترل	12	12/83	15	-2/16	2/21	
						-1/23
					22	2/07

آموزش گروهی مدیریت پر خاشگری بر تغییر پر خاشگری کلامی نوجوانان دختر مؤسسه ای تاثیر دارد.

همانگونه که در جدول (2) مشخص شده است میانگین نمره پس آزمون گروه آزمایش (15/33) نسبت به میانگین پیش آزمون (13) افزایش داشته است. همچنین جدول نشان می دهد که مقدار t محاسبه شده با درجات آزادی 22 و در سطح آلفای 0/05 برابر است -1/23 و مقدار t جدول برای آزمون دو سویه برابر است با 2/07. با توجه به اینکه نمره محاسبه شده کوچکتر از نمره جدول بود؛ (-1/23 < 2/07) فرضیه تحقیقی مبنی بر اثر بخشی آموزش گروهی مدیریت پر خاشگری بر تغییر پر خاشگری کلامی نوجوانان دختر مؤسسه ای تأیید شد.

جدول 3: نتایج آزمون t برای مقایسه میانگین دو گروه در متغیر خشم

T جدول	df	T محاسبه شده	آزمون t برای مقایسه دو میانگین				تعداد	گروه
			میانگین خطای استاندارد	تفاوت میانگین	پس از آزمون میانگین	پیش از آزمون میانگین		
2/07	22	0/034	3/22	0/11	20/11	20/22	12	آزمایش
			2/83	2/50	18/16	20/66	12	کنترل

آموزش گروهی مدیریت پرخاشگری بر تغییر خشم نوجوانان دختر مؤسسه‌ای تأثیر دارد.

همانگونه که در جدول (3) مشخص شده است میانگین نمره پس از آزمون گروه آزمایش (20/11) نسبت به میانگین پیش از آزمون (20/22) کاهش کمی داشته است. همچنین جدول نشان می‌دهد که مقدار t محاسبه شده با درجات آزادی 22 و در سطح آلفای 0/05 برابر است 0/034 و مقدار t جدول برای آزمون دو سویه برابر است با 2/07. با توجه به اینکه نمره محاسبه شده کوچکتر از نمره جدول بود؛ (0/034 < 2/07) فرضیه تحقیقی مبنی بر اثر بخشی آموزش گروهی مدیریت پرخاشگری بر تغییر خشم نوجوانان دختر مؤسسه‌ای تأیید شد.

جدول 4: نتایج آزمون t برای مقایسه میانگین دو گروه در متغیر خصومت

T جدول	df	T محاسبه شده	آزمون t برای مقایسه دو میانگین				تعداد	گروه
			میانگین خطای استاندارد	تفاوت میانگین	پس از آزمون میانگین	پیش از آزمون میانگین		
2/07	22	0/303	3/29	1	20/66	21/66	12	آزمایش
			2/10	5/50	20/66	26/16	12	کنترل

آموزش گروهی مدیریت پرخاشگری بر تغییر خصومت نوجوانان دختر مؤسسه‌ای تأثیر دارد.

همانگونه که در جدول (4) مشخص شده است میانگین نمره پس از آزمون گروه آزمایش (20/66) نسبت به میانگین پیش از آزمون (21/66) کاهش کمی داشته است. همچنین جدول نشان می‌دهد که مقدار t محاسبه شده با درجات آزادی 22 و در سطح آلفای 0/05 برابر است 0/303 و مقدار t جدول برای آزمون دو سویه برابر است با 2/07.

با توجه به اینکه نمره محاسبه شده بزرگتر از نمره جدول بود؛ (0/303 < 2/07) فرضیه تحقیقی مبنی بر اثر بخشی آموزش گروهی مدیریت پرخاشگری بر تغییر خصومت نوجوانان دختر مؤسسه ای رد شد.

جدول 5: نتایج آزمون t برای مقایسه میانگین دو گروه در متغیر پرخاشگری

T جدول	df	T محاسبه شده	میانگین				تعداد	نوع
			استاندارد خطای	میانگین پیش از آموزش	میانگین پس از آموزش	تفاوت میانگین		
2/07	22	-0/784	11/90	-9/33	79/77	70/44	12	آزمایش
			7/51	4/83	80/33	85/16	12	کنترل

آموزش گروهی مدیریت پرخاشگری بر تغییر پرخاشگری نوجوانان دختر مؤسسه‌ای تأثیر دارد.

همانگونه که در جدول (5) مشخص شده است میانگین نمره پس آزمون گروه آزمایش (79/77) نسبت به میانگین پیش آزمون (70/44) کاهش کمی داشته است. همچنین جدول نشان می دهد که مقدار t محاسبه شده با درجات آزادی 22 و در سطح آلفای 0/05 برابر است -0/784 و مقدار t جدول برای آزمون دو سویه برابر است با 2/07. با توجه به اینکه نمره محاسبه شده بزرگتر از نمره جدول بود؛ (2/07 < -0/784) فرضیه تحقیقی مبنی بر اثربخشی آموزش گروهی مدیریت پرخاشگری بر تغییر پرخاشگری نوجوانان دختر مؤسسه ای رد شد.

بحث و نتایج

خشم و پرخاشگری هیجانهای جهان شمولی هستند که در همه فرهنگها دیده می شوند. و پرخاشگری یکی از مسایل مهم دوره نوجوانی است و مهار خشم، مهارتی است که افراد باید آن را بیاموزند. در غیر این صورت بروز این رفتار و تکرار آن می تواند روی روابط فردی و اجتماعی فرد تأثیر منفی بگذارد. در طی بیست سال گذشته، برنامه‌های کنترل خشم افزایش یافته است (رافضی، 1383، 2). فیندلر و ویسنر به پژوهش‌های متعددی اشاره کرده‌اند که مداخله‌های روانشناختی-آموزشی مدیریت خشم برای بسیاری از گروههای هدف، در محیط‌های مختلف (نظیر مدارس، کانونهای اصلاح و تربیت و

مراکز اقامت شبانه روزی) مؤثر بوده و با افزایش مهارت‌های خود نظم دهی خشم، فراوانی و شدت خشم در میان آنها کاهش می‌یابد (353,2005).

در این پژوهش پس از آموزش مدیریت خشم، داده‌ها جمع‌آوری شده و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند و نتایج آنها نشان داد که آموزش گروهی مدیریت خشم بر کاهش پرخاشگری تأثیری نداشته است و نتیجه پژوهش ناهم‌هنگ با نتایج تحقیق محمدیان (1391)، ملکی و همکاران (1390)، ولیزاده (1389)، درتاج (1388)، اکداس (2010)، سخودولسکی و همکاران (2004) و نیکولت (2004) و هم‌هنگ با نتایج تحقیق نوید (1387) بود.

در نهایت سخن، به نظر می‌رسد که شرایط خاص زندگی این کودکان، دوری از خانواده و در بسیاری از موارد، نداشتن خانواده و مسایل مربوط به زندگی در مراکز نگهداری باعث ایجاد رفتارهای پرخاشگری به مراتب بیشتر از کودکانی که با خانواده خود زندگی می‌کنند، می‌شود. همچنین عدم تأثیرگذاری روش درمانی مورد مطالعه در مقایسه با گروه کنترل را شاید بتوان با شرایط خاص این گروه از کودکان توجیه کرد. به نظر می‌رسد آزمون‌های منتخب محقق به دلیل آسیب‌های اجتماعی و روانی بسیاری که در زندگی خود دیده‌اند همیشه دیگران را مقصر می‌دانند و رفتارهای پرخاشگرانه آن‌ها چه به صورت درونی و چه بیرونی یک نوع انتقام از محیط، اجتماع و دیگران است. اظهار نظر بسیاری از افراد نمونه در مصاحبه‌های روانشناسی با محقق، نشانگر یک خلأ عاطفی و عدم احساس پشیمانی و ریش ناکافی شناختی در برخورد پرخاشگرانه و خشونت‌آمیز با دیگران از جمله دوستانشان است به طوری که این افراد علت بسیاری از رفتارهای نابهنجار خود را دیگران می‌دانستند. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که آموزش‌های کوتاه‌مدت بر خلاف کودکان ساکن با خانواده نمی‌تواند باعث کاهش مؤثر پرخاشگری در کودکان بی‌سرپرست ساکن در مراکز نگهداری شبانه‌روزی شود. با توجه به نتایج پژوهش حاضر به نظر می‌رسد پرخاشگری و دیگر اختلالات رفتاری در این کودکان نیازمند توجه خاص و تحقیقات بیشتر و اساسی‌تر با برنامه‌های درمانی طولانی‌مدت‌تر است. اهمیت این قضیه زمانی روشن‌تر می‌شود که بدانیم این کودکان بعد از 18 سالگی از این مراکز اخراج و در جامعه با دیگران زندگی می‌کنند و بدون شک عدم مهار پرخاشگری در این افراد در درازمدت، آثار سوء و غیرقابل جبرانی برای جامعه به بار خواهد آورد.

از این رو پیشنهاد می‌شود این کودکان به محض ورود به مؤسسه تحت برنامه‌های توانبخشی و آموزش مهارت‌های کنترل پرخاشگری قرار گیرند. همچنین این مراکز نیازمند حضور مداوم متخصصان مشاوره و روانشناسی است تا آموزش‌های گروهی از جمله کنترل پرخاشگری بصورت مستمر باشد. برای اینکه نمی‌توان از یکبار آموزش گروهی کنترل پرخاشگری انتظار تغییر سریع و ماندگار در این گروه از نوجوان مشکل دار داشت. و در نهایت بررسی سایر روش‌های درمانی مانند اثر سه مداخله، دارویی، گروه درمانی مدیریت خشم و درمان توام دارویی و گروه درمانی پیشنهاد می‌شود.

در این پژوهش محدودیت‌هایی نیز گریبانگیر محقق بود: قبل از اقدام به آموزش گروهی به شرایط روحی و روانی و مشکلات افزایش دهنده پرخاشگری نوجوانان توجه نشده بود. و همچنین پس از اجراء و اتمام آموزش دسترسی به آزمودنی‌ها و امکان پیگیری نتایج تحقیق مشکل بود.

منابع:

- پورشهریاری، مه سیمما(1388)، بررسی رابطه شرم با ابعاد خشم و مقایسه آن در دانشجویان دانشگاه های تهران. فصلنامه علمی- پژوهشی مطالعات روانشناختی دانشگاه الزهراء، دوره 5، شماره 3، 46-27.
- ثنایی، باقر و همکاران (1378)، مقیاس های سنجش خانواده و ازدواج. چاپ اول، تهران، انتشارات بعثت.
- حاجتی، فرشته السادات و همکاران (1387)، تاثیر آموزش برنامه ترکیبی درمان شناختی رفتاری با رویکرد مثبت گرایی
- برپیشگیری از خشونت نوجوانان، شهر تهران، فصلنامه مطالعات روانشناختی دانشکده علوم تربیتی و روان شناسی دانشگاه الزهراء، دوره 4، شماره 3، 56 - 35.
- خزائی، حبیب اله و همکاران (1390)، مقایسه اثربخشی دو روش رفتار درمانی " تقویت و پاداش " و روش شناخت
- درمانی "الیس" بر میزان پرخاشگری کودکان بی سرپرست، فصلنامه بهبود، سال 15، شماره 6، 414 - 408.
- درتاج، فریبرز (1388)، بررسی تاثیر آموزش مدیریت خشم بر پرخاشگری وساز گاری اجتماعی دانش آموزان پسر.
- فصلنامه روان شناسی کاربردی، سال 3، شماره 4، 62-72.
- دلاور، علی (1387)، احتمالات و آمار کاربردی در روانشناسی و علوم تربیتی، چاپ سوم، تهران، انتشارات رشد.
- رافضی، زهره (1383)، نقش آموزش کنترل خشم به نوجوانان دختر 15 تا 18 ساله در کاهش پرخاشگری، پایان نامه
- کارشناسی ارشد روان شناسی چاپ نشده، دانشگاه علوم بهزیستی و توان بخشی، ص 2.
- شکیبایی، فرشته و همکاران (1383)، گروه درمانی مدیریت خشم با رویکرد شناختی- رفتاری در نوجوانان مؤسسه ای، تازه های علوم شناختی، شماره 21 و 22، 59 تا 66.
- ملکی، صدیقه و همکاران (1390)، بررسی تاثیر آموزش گروهی مهارت کنترل خشم بر پرخاشگری دانش آموزان پسر 15-12 سال. نشریه پرستاری ایران، شماره 69، 35-26.
- محمدی، نوراله (1385)، بررسی مقدماتی شاخص های روان سنجی پرسشنامه پرخاشگری باس و پری، مجله علوم اجتماعی و علوم انسانی دانشگاه شیراز، دوره 25، شماره 4، 135 - 161.
- نوید، مهنار (1387)، بررسی تاثیر آموزش مهارت های حل مساله به شیوه گروهی بر پرخاشگری و سرسختی فرزندان دختر 12-18 ساله ساکن در مراکز شبانه روزی

- بهزیستی شهرستان، تهران، پایان نامه کارشناسی ارشد چاپ نشده، دانشگاه شهید بهشتی، 10 و 39.
- نویدی، احد (1387)، تاثیر آموزش گروهی مدیریت خشم بر مهارتهای سازگاری پسران دوره منوسطه شهر تهران، مجله روانپزشکی و روان شناسی بالینی ایران، سال 4، شماره 1، 403 - 394.
- دفتر امور کودکان و نوجوانان سازمان بهزیستی، 1390.
- Akdaş Mitrani. (2010), Outcome of anger management training program in a sample of undergraduate students. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*. Volume 5, 2010, Pages 339–344
  - Fields, S & McNamara, J. R.(2003), The prevention of child and adolescent violence: A review, *Journal of aggression and violent behavior*,8,9-66
  - Kendall, P.C (2000), *Child-and-adolescent-therapy: cognitive-behavioral procedures (2nded)*.NEW YORK: Guilford.
  - Mohammadiarya, A. (2012), the Effect of Training Self-Awareness and Anger Management on Aggression Level in Iranian Middle School Students. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, Volume 46, Pages 987-991.
  - Nicolet, A.(2004), The second step violence prevention program:Effectiveness of a brief social skills curriculum with elementary-age children.
  - <http://www.promisingpractices.net>.
  - Sukhodolsky, D. Kassinove, H. Gorman, B. (2004), Cognitive-behavioral therapy for anger in children and adolescents: a meta-analys. *Aggression and Violent Behavior*. Volume 9, Issue3, Pages 247–269.
  - Valizadeh, S. (2010), the effectiveness of anger management skills training on reduction of aggression in adolescents. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, Volume 5, Pages 1195-1199.

